

Rott József

A tisztánlátás állandósult felelőssége*

Világirodalmi és filmkulturális kitekintés

Néhány szó előljáróban. Amikor a Napút főszerkesztője felkért a holokauszt-
emlékszámban való megszólalásra, magától értetődő természetességgel
mondtam igent. Négy esztendeje, megszakítás nélkül dolgozom az *Egy tömeg-
gyilkos lelkiismerete* című tanulmányon e tárgy körben; negyvenöt egymásra
felépített fejezettel készültem el, a terjedelem pedig meghaladja a hárommillió
karaktert. Meddig tart kiemelni a szövegből egy idevágó részt, amellyel szol-
gálhatom az együtt gondolkodás ügyét?...

Aztán a kézirat forgatása közben rá kellett jönnöm, hogy a feladat közel
sem ilyen egyszerű. Éppen ellenkezőleg. Annyira a saját lelki rendszeremet: az
érzékelésem-észlelésem, illetve az általa kidolgozott alkotói logikámat szolgál-
lom, hogy akár önösnek is tetszhet egy-egy megközelítés, noha jól átgondolt,
rögzített módszertan szerint haladok. Ezért úgy döntöttem, hogy inkább az
eddig elvégzett munka esszenciájával szolgálok, vagyis a lehető legegyszerűbb
szavakkal beszámolok róla, meglátásom szerint hol tart jelenleg a világ – s benne
a magyar kultúra – a kereszténység kollektív bűne, a holokauszt mentális
feldolgozásában.

I. Morális perspektíva. Ahhoz, hogy mindent lássunk (és a magunk való-
jában látsszunk), nincs szükségünk másra, mint a lehető legtágabb perspektíva
megnyerésére. Ennek megfelelően át fogjuk világítani a tabuként kezelt pszi-
chés zárványokat, amelyek az általános megértés legmasszívabb akadályai, de
igenis tiszteltben tartjuk a velük kapcsolatos egyéni érzékenységet, mert nem
feltételezzük, hogy bárki is önszántából rostokolna a szellemi létezés egy – a
megértésen innen, ám a megszenvedés – állapotában. A világ- és a magyar
irodalom, csakúgy a filmkultúra nagyjai segítségével minden utunkba akadó
ajtót-kaput szélesre tárunk a megélhetőség és a megértés érdekében. Befel-
lé a „lélek káoszába”, csakúgy kifelé, a kultúrköri létezés egészére. Ugyanígy
fellazítjuk az időtényezőt az ok-okozati sorrendek, más összefüggések megha-
tározása, az eltérő pszichodinamikák megkülönböztetése céljából. (A *per* csak
látszólag szól az igazságról, hiszen ha lenne az eseményeket megelőző vagy
legalább követő igazság, aligha kényszerülnénk a *nyilvánvaló* bizonygatására.
Az a kérdés, hogy ki képes többet elviselni a valóságból, az elkövetett bűneink

* Rott József esztendőök óta írja az *Egy tömeggyilkos lelkiismerete* című nagy összefoglaló
munkáját. Hozzá kértünk a szerzőtől előismertetőt – az érkezett anyagot rövidített változatban
tehetjük azonban csak közzé.

nyomasztó terhéből az elméje épsége és a jó érzései megőrzése mellett.) Ily módon máris kimondtuk, hogy a holokauszt nem a zsidó népiertás végrehajtásával, nem is az emberi másságok hol spontán, hol tervszerű üldözésével, hanem a félelem egy sajátos megjelenési formájával, az *agresszióval szembeni kiszolgáltatottsággal, értelmi tehetetlenséggel* kezdődött.

Az ilyen jellegű félelmekre adott, humánusnak szánt válaszok közül mindmáig legszívesebben az Újszövetség tanai által megszilárdult keresztény hit tartja magát. Annak dacára is, hogy a nyilvánvaló elfogultságokból és a hasonlóan életidegen pszichés ellentmondásokból megalkotott szellemiség, úgy is mint kollektív séma, viszonylag hamar felismerte önnön kétarcúságát, s a felekezeti osztódás útján-módján igyekezett s igyekszik máig kitörni a maga teremtette kaoszából.

Ma, több ezer keresztény felekezettel számolva a kultúrkörön belül és kívül kimondható, hogy az újabb egyházszakadások kényszeresen ismételtetik az alapító atyák tévedését. Megerősítik a *fordított állásában* azon pszichés relációt, amely a fiút (a gyermeket) megtartja a szülői, elsősorban a szülőanyai alárendeltség, az érzelmi függőség állapotában. A tudattalan azonosulás révén megfosztja az egyént az autonómiájától, de kiérleli benne az élet valós kihívásaira adandó hamis attitűdöt: a *megváltói tudatot*. Amely attitűd legmarkánsabb jegye a mások életébe, intim szférájába való erőszakos behatolás. (Míg a világkultúrát – látni fogjuk – az ellenirányú pszichodinamika viszi előre: a megváltói tudattal való leszámolás, a kollektív sémáról való leszakadás, az autonóm létezés megnyerése.) De előbb, az iménti gondolatmenet folytatásaként, ki kell mondanunk, hogy a sok ezer egyházszakadás dacára, a felmagasztalt anyakép, a Mária-kultusz révén, a kereszténység mégis megőrzi egyfajta, analitikus mélységű egységét. Amely kultuszt a világkultúra nagyjai az életformánkat, a kultúránkat uraló agresszió kovászaként értelmeznek – dolgozzanak akár direkt formában a Szűz Mária-képpel (Mikszáth: *A sipsirica*; Móra: *Ének a búzamezőkről*; Balázs: *Fábián Bálint találkozás a Istennel*), vagy használjanak hatalommal felruházott anyareprezentánst (Móricz: *Árvácska*; Déry: *A befejezetlen mondat*; Sarkadi: *Oszlopos Simeon*), hogy ez esetben csak hazai példákkal szolgáljunk.

A kereszténység történetében a feszültségevezetés leghatékonyabb módjának a kifelé fordított agresszió bizonyult, amely keretet adott a hithű létezésnek. Ha nem akadt külső ellenség, a felekezeti háborúskodás is megfelelt ezen energetikák mobilizálására. A történelmi tényekkel tisztában vagyunk, a kérdés sokkal inkább az, miért kerül mindmáig annyi értelmetlen áldozatba a kollektív séma korrekciója. A válasz, ahhoz képest, hogy milyen sokrétű, bonyolult és kötött pszichoanalitikus rendszert fed, roppant egyszerűen is kimondható: mert az Újszövetség jól-rosszul megalkotott tézisei, agressziót tiltó elfojtásai csak szűk határok között éltetik a velük elkötelezett lelki organizációt. A kitörési kísérlet könnyen összeomláshoz vezethet. Mivel az evangélisták, az ígéretükkel ellentétben – Jézus Krisztus értünk szenvedett keresztthalált –, a megváltói szenvedésbe, a lelki organizáció széthullásának állapotába hívják meg az egyént.

II. Álom vagy valóság? (A kollektív séma). A legkorábbi összegző, analitikusan kifogásolhatatlan irodalmi ráismerés a kollektív séma halálkultuszt hordozó rendszerére, amelyre ráakadtam, s amelyet az érzelmileg jól

követhető, tiszta logikája után okkal nevezhetünk zseniálisnak, Heinrich von Kleist 1810-ből származó színműve, a *Homburg hercege*. Egyébként könnyű dolgom volt, mert az új olasz film nagymestere, Marco Bellocchio hívta fel rá a figyelmem, akinek néhány e tárgyú, kitűnő alkotásához korábban már volt szerencsém (*Anyám mosolya*, *A dajka*).

A haditörvények szellemében nevelkedett Homburg hercege már belebe-tegedett az elhúzódó ifjúkori identitásválságába, a történet nyitányán hasadt tudattal bolyong éjszaka a kastélykertben, harci diadalról álmodik, amelynek köszönhetően elnyerheti szerelme, Natalie kezét. Oly nagy benne a vágy a kiteljesedésre, hogy másnap a harcmezőn, a parancsszót megelőzve indítja rohamra lovascapatát, fényes győzelemhez segítve a fejedelmet.

Ennél durvább hibát el sem követhetne, bár míg az uralkodó elvesztéséről érkeznek a hírek, kiélvezheti az udvarban a diadalt. Valóság és látszat: a dicsőség és a kudarc társadalomformáló relációi azonban tartósan csak az uralkodói státusból értelmezhetők. Minek megfelelően a mégis előkerülő fejedelem a kardja átadására szólítja fel a függelemsértő ifjút, egyben kimondja felette a halálos ítéletet.

A szerelmeseknek annyi marad, hogy megélik a katolikus álmviláguk összeomlását és – más lehetőség nem lévén – elfogadják annak realitásait. Az „ördög” persze most is a részletekben rejlik, így azt látjuk, hogy a szülőreprezentáns fejedelmi pár által érvként elhangzó, ám követelésként foganatosítható valóságselemek mindegyike „ördögi”, azaz az érvessztésre, a disszociatív folyamat bejárására készíti fel az egyént.

A börtönben Homburgot ugyanazon dilemmák gyötrik, amelyeket a kastélykertben még álomként dédelgetett, s amelyek elhatalmasodtak rajta a harcmezőn. Míg meg nem tudja, hogy Gustav Horn svéd gróf leánykérőbe érkezett. Az ellenség Natalie keze elnyerésével kívánja megteremteni a békét. „Nekem végem” – mondja ki Homburg az első, s voltaképpen az egyetlen valóságghű, önálló felismerését. De mitől a hangjába költözött, döbbenettel átitatott, leküzdhetetlennek tetsző félelem, amikor a csatamezőn naponta megkísértette az elmúlás?

Mert a neveltetése a harctéri halál dicsőségére készítette fel, s nem arra, hogy módszeresen megfosszák a személyiségétől, hogy élőhalottat csináljanak belőle a hamis ígérgetés és a nagyon is valós elszámoltatás érzelmileg egységes, naivan megélhető-megélendő elvárásrendszere által.

Homburgban fellép az ösztönparancs az életfonala megerősítésére. A fejedelemasszonyhoz, a Mária-kultusz udvari letéteményeséhez siet, hogy az életéért könyörögjön. „Fiam, ha egyszer ez Isten akarata, viseld bátran, méltósággal!” – így hangzik az anya(reprezentáns) válasza. Ami nem is lehetne más, mivel a fejedelemasszony nem bírálhatja felül a férjét. Vagyis Homburg, aki a neveltetésénél fogva – mint bárki más – tisztában van a hierarchikus renddel, megint csak a fordított (félelmi) logika nevében jár el: az atyai tekintélyszemély értelemre ható érvelését megerősíti az érzelmi tartalmú anyai elutasítással.

A disszociatív folyamat – amelyben mind tevőlegesebben, mind energikusabban részt vesz, noha élni szeretne – következő fázisa, hogy dacos büszkeséggel lemond Natalie kezéről, csalódottan és lekicsinylően szól a feminin orientációjáról. Aki viszont, szintén narcisztikus alapon, a Homburgtól elszenvedett

sérelem okán, az ellenpólushoz, a fejedelemhez fordul az ifjúért könyörögve, hogy megerősítést nyerjen – szintén a kudarcban.

„Kislányom, ítéld meg magad, mi lenne, ha megmásítanám az ítéletet. Nem hallottál még arról a szent szóról, haza? [...] Mindegy, hogy önkény vagy törvény uralkodik a hazában?”

Az erődemonstráció mindössze addig tart, míg a fejedelem vissza nem állítja a harcban megcsorbult tekintélyét Natalie előtt, majd amikor meggyőződik róla, hogy a lány szerelme megvetésbe fordult, nagyvonalúan biztosítja, hogy a herceg kegyelmet kap.

A nemzedéki konfliktus ily módon Isten (hatalom: képviselője a fejedelem/ és Haza /terület: képviselője a fejedelemasszony) katolikus ideája nevében, a tradicionális rendnek megfelelően elrendeződik. Az idősebb generáció a helyzeti előnyénél fogva ellenérzést kelt egymás iránt a fiatalokban a bátorság, a hűség, a szeretet és az önfeláldozás morális kategóriáinak merev (félre)értelmezése által. Akikben ráadásul még csak ki sem fejlődhetek ezen tartalmak, kivált nem a megtartó, az életigenlő árnyalatuknak megfelelően. Konfliktust teremtenek a párkapcsolatban, amely konfliktus a lelki organizációkon belül éppúgy kifejti hatását a feminin és a maszkulin értékképviselők: a helyvel, illetve a szabad akaratérvényesítéssel kapcsolatos érzetek és igények között. Amely folyamat ráadásul maradéktalanul ráfelel a neveltetésük – még inkább: az elkötelezettségük – hívóérzeteire. Homburg és Natalie végre közös nevezőre jut – egymás megtagadásában.

Ám ehhez, az autonómiája illúzióját is elvesztett Homburnak büszkén és dacosan az életéről is le kell mondania: „Nem viselkedhetek becsstelenül azzal, aki oly becsületes volt hozzám – mondja a lánynak a fejedelemről. – Én hibáztam.” Natalie válaszul megcsókolja. „– Így tetszel nekem!”

Az áldozatkultusz ezáltal azonban még csak az egyénen, illetve egyetlen párkapcsolaton teljesedett be. Mi lesz a kollektív sémával?... Ne legyen kétségünk! Homburg visszanyerve az életenergiáit, szónoklatot vág ki. „Azzal, hogy elfogadom a halált, dicsőítem a háború szent törvényét, amelyet megsértettem a sereg előtt, stb., stb...” Bomlott elmével, boldogan megy az ítélet elé, csak arra kéri szeretett atyját, hogy ne vegye meg a békét Natalie házassága révén. A fejedelem hajlik a szóra, még kapóra is jön neki a hős kívánsága. „...A svéd királynak majd az ő emlékével kell felvenni a harcot, amely sokkal nehezebb lesz, mint megvívni vele.”

Homburg hercege boldog: „Visszaadtad az életem!”

[...]

V. Alkotáslélektani háttér. [...] Sarkadi Imre, az új prózaíró-nemzedék nagy ígérete az évtized közepétől tartó alkotói válságából kitörve, megalkotja négyes regénykompozícióját. Hiteles, a pszichoanalitikus értelem által kifogásolhatatlan eredményét azonban (amelyet most csupán a markáns irányvonalak mentén van lehetőségünk ismertetni) a felfokozott várakozás ellenére sem tudja az értékén kezelni, azaz értelmezni a korabeli elit. Szocializmus ide vagy oda, egyazon okból, amiért a *Homburg hercege* is fordított életét éli közel két évszázadig. Sarkadi korábban a baloldali eszme elkötelezettje volt, aki tudatosan készült a nagy lélektani regény megalkotására. Már huszonévesen

megfogalmazza az analitikus titkát kimondó *Oszlopost Simeont*, amely másfél évtized múlva a regénykompozíció nyitánya és tartópillére lesz, ám akkor még túl fiatal ahhoz, hogy az analitikus összefüggések mindenestől megnyíljanak előtte. Enged a tradicionális medréből kiforgatott kollektív séma csábításának, így mond csődöt az ötvenes évek derekán. A *Rozi* című regénye fejlődéstani és szakmai kudarca ébreszti rá, hogy a kollektív séma erőszakos megfordítása által nem kerülhető meg az egyéni felelősség kérdése, vagyis a személyiség-fejlődés maradéktalan bejárása. A vívódás gyötrelméről felesleges szólnunk, minden eleme, mélysége jól kiolvasható a négyes kompozícióból.

Az *Oszlopos Simeonban* leszámol a Mária-kultusszal, egyben felrobbantja a lelki organizációt, hogy a kiégett, a társadalmi kötődéseit elvesztett Kis Jánosa, a kórházi ágyon eszmélve újraépíthesse a feminin értékképviselét. A „kollektív anyát” a viceházmester Vinczéné képviseli a történetben (szülőanyai természetéről elegendő annyit tudnunk, hogy jegyet vált a fia akasztására), aki támogatásával Kis pokollá teszi a saját és mások életét.

A cselekményben az albérlőként szerephez jutó Megai házaspár a fiatalkori ént, csakúgy a párkapcsolat korai szakaszát jeleníti meg. (Igen: a hamburgi fejlődésmenet egyfajta megfogalmazásával találkozunk.) A következő regényt, a *Bolond és szörnyeteget* a megváltói tudat felszámolásának szenteli az író: Sebők doktor kimetszi az éppen csak kifejlődött – ismeretlen apától származó – magzatot Pécsinéből, egyben az anyaságát rosszul megélt, a gyermeket nem akaró asszonnyal is végez.

Mindkét mű óriási felháborodást vált ki a konkrét gondolkodású ítésekben, a konzervatív felfogás képviselőiből, balról és jobbról egyaránt. Az összképen legfeljebb tompít az *Elveszett paradicsom*, amely Sebők doktor (csakúgy Kis János) morális újjászületésének, az új feminin orientáció felvételének a története. Ennél is egyszerűbb cselekménnyel szolgál a kompozíció zárótézise, ám a szimpla történet mögött az analitikus értelem rendkívül értékes új összefüggésekre lel. Elsősorban a helyfüggő emóciók tekintetében, illetve a helyfüggő érzések és félelmek, valamint az alkotó értelem kölcsönhatásában. Sőt – mivel tudjuk, hogy Sarkadi halálos balesetét megelőzően *A gyáváról*, annak személyes vonatkozásairól folyt szenvedélyes vita – az író egyéni drámáját is részben megválaszolja – persze a regénykompozíció, az életmű és a magánélet együttes ismeretében. Sarkadi *A gyávában* kettéválasztja a maskulin értékképviselét az írói önanalízise utáni állapotában: egy befutott, díjazott, rendszerbarát alkotóművészre, illetve egy fiatal, gyakorlatias észjárású, nyitott és tetterős, végzős gépészmérnökre, akik megmérkőznek a tehetségét a meddőségnek, a romlásnak lassan-lassan átadó feminin orientációért, Éváért.

Sarkadi nem beszél – nem is beszélhetne – a szovjet-orsz megszállásról, de nem is látja szükségét, mert a magyar vidék áldatlan terepén végigvezetett Évát sokkal inkább aggasztja a nélkülözések emlékét felébresztő szegénység látványa, a mindennapos helytállás pátozmentes kihívása... A történelmi jövő maradéktalanul igazolja az írot, csakhogy a keserű elégtételből már mi sem jut neki.

A halála napján rendkívül felfokozott, iszik, a világ (de inkább a keleti fele) vele együtt Gagarin űrutazását ünnepli, ő is nyilatkozik az ügyben a Rádióknak. A nagyvilág valóban megnyílni látszik előtte, mint a sikeres önanalízise idején.

Neki pedig nagy terve van, mint mindig. Felhívja Németh Lászlót, az atyai tekintélyszemélyt, aki tanulmányt készül írni róla, és találkozót beszél meg vele. Késő este, erősen ittas állapotban, képzőművész barátaival vitatkozik A *gyáváról*, majd a magánlakásból távozóban, vélhetően az igaza bizonyítása okán, kimerészkedik a körfolyosó hatodik szinti párkányára, hogy a többiek elé kerüljön. A drámába forduló spontán megnyilvánulás – performance módon – a négyes regénykompozíció mindahány analitikus elemét felvonultatja, beleértve a tér- és az idődimenzió teljes fellazítását... Megint Sarkadinak lesz igaza, csak hogy a mutatvány az életébe kerül, a szellemi közege pedig van annyira megfélemlített és elfogult, hogy félreértelmezze a balesetet.

A Sarkadi-vita, a Sarkadi-jelenség bő egy évtizedig tartja magát, ám továbbra is *innen a megértésen*. A kiváló író – a szemlélők pszichés fordítottsága okán – elbukása torz üzenetével gyakorol hatást a szellemi életre. A paranoid tartammal telített skizoid társadalmi játszma értelmi kontroll nélkül marad. Így nő fel a FIDESZ-nemzedék, a megfordítottság, a zavar jegyében, amelynek politikai elitje mindmáig a nemzedéki látásmód, a becsapottság és sértettség zsákutcájában, értetlenül áll a modernizáció kihívása előtt.

Visszatérve a Sarkadi-Kleist (részint Tarchetti) analógiához; a szóba hozott művek személyiség- és társadalom-lélektani felismerései önmagukért beszélnek. A kollektív sémát mindahány esetben az ellenségkép, a *gyűlöletre váltott félelem élteti*. A mélyebb okai pedig az elfojtások, a tudatlanság, amely a legnagyobb ellenállást éppen a tudással szemben fejt ki. Újabb azonosság a látszólagos eltérés mögött, hogy passzív és aktív állapotban egyaránt végbemelegy-végbemelegít a lelki organizáció felmorzsolódása. Az eltérés leginkább abban mutatkozik meg, hogy az analitikus utak bejárása, az elfojtások felszabadítása, a szenvedelmek művekbe oltott megélése nagyobb veszélyt hordoz, mint a normatartás. A rivalizálás, a társadalmi játszmaiban való szerepvállalás által viszonylag könnyen fenntartható az illúzió. Ezen esetben a disszociatív folyamat tudattalan mélységekben végez az egyénnel (Homburg), míg a befelé megvívott harc akkora félelmeket szabadít fel, azaz tudatosít a megoldásra törekvő elmében, hogy azáltal terem meg az életveszély. Ilyeténképp az is kimondható, hogy a konvencionális szemlélet meghatározója az értelem felszabadításáról való lemondás, a beletörődés, a fordított logika művelése, s ugyanez igaz a konzervatív baloldali felfogásra és harcmódorra, amely körmönfont módon a bűnbakképzés eszközével, szintén az elfojtások megerősítését szolgálja. (Gondoljunk Rákosi Máttyás szökésére az *Ének a búzamezőkről* vetítéséről.) A politikai rendszerváltozás óta a baloldali bűnbakképzés is viszonttagadásbavádaskodásba fordult, vagyis a paranoid-skizoid társadalmi játszma még inkább átláthatatlanná-életformává vált.

Mindahány, a tudattalanjával korrekt viszonyt ápoló alkotó előbb-utóbb felismeri, hogy a megírt művek *visszahatnak* a gondolkodásra, s ha elegendő idő – legalább egy nemzedék-váltónyi intervallum – telik így a következetes építkezés jegyében, az alkotó elme már bátran ráhagyatkozhat a tudattalanjából származó impulzusokra. Olyan *belső információkról* beszélünk, amelyek az adott lelki rendszer származékai, és ennek megfelelően érzelmileg megalapozottak, asszociációs úton és spontán (intuitív) módon egyaránt előhívhatóak. Ellenőríz-

hetők, felülbírálnak, sőt különféle műveletek is elvégezhetők általuk. Lehetővé teszik a relációkkal való szabad gazdálkodást más rendszereken, összefüggéseken belül is. Az alkotó így módon megteremtette a saját kontroll-szervét, amely folyvást a rendelkezésére áll a hozzárendelt eszköztárral: annak a már megírt művek által fixált érzelmi-értelmi egységeivel. Amely egyedi rendszer kívülről szinte feltörhetetlen, mégis eleven egység. Egy ilyen alapokról végrehajtott írói önanalízis eredménye jó eséllyel megtartható, mi több, fejleszthető: a kollektív séma természetének feltárása, csakúgy a kollektív séma és az én viszonya tekintetében.

Az *Egy tömeggyilkos lelkiismeretében* külön-külön fejezetet fordítok két világirodalmi nagyság életművének értelmezésére, akiket *hasonló alaptrauma* vezetett végig az írói pályán: mindketten leszámoltak a Mária-kultusszal, bár – a perspektíva hiányában – nem elsősorban ezen teljesítményük után jutnak az eszünkbe. Sőt, kicsit illik is lekezelni őket a választott műfajuk, illetve a megszólalásuk, az írói hangjuk után. A krimiszerzőként ismert Agatha Christie-ről még csak nem is feltételeznénk ilyen mértékű szellemi bátorságot, holott az életműve és a bejárt életútja együttesen arra is bizonyossággal szolgál, hogy – pszichológusi vélekedésekkel ellentétben – a nőknek is lehet, s van érték biztos, megingathatatlan felettes énjük. (Az áttekintés még érdekfeszítőbbé teszi a későbbi Galgóczi-értelmezést. Kiváló leszibikus írónőnk autonómiáért folytatott harcát a kétirányú – politikai és vallásideológiai – megfélemlítettség terepén.) Mikszáth Kálmánt pedig előszeretettel tekintjük a kedélyes, adomázó palóc (vidéki) öregúrnak, akinek a „kiapadhatatlan mesélőkedve” (mint koholt verbalizmus és grafománia) eleve kizárja a magasabb szintű tudatosságot. Mindkét esetben bizonyítható, hogy csupán a fordított látásmód okozza a káprázatot, s hogy már a műfaj-, illetve a stílusválasztás is a jól átgondolt önvédelmi stratégia része. Amely látásmód nevében, az életművet összetartó folytonosság szál felfejtése-felmutatása hiányában, illetve a koherenciaelvet eleve sértő, elszínezett, infantilizált filmadaptációk révén nagyjából sikerült is Mikszáthot (vissza)katolicizálni.

Az alaptrauma mindkettejük esetében a házassági válság, amelyet elmélyít az egyház formálta-szentesítette kollektív séma. Mindketten a helyzetüknek és a személyiségüknek megfelelő válaszokat adják, s a kibontakozó életműüket is felhasználják az én és a kollektív séma között fennálló ellentét rendezésére. A két választ közös nevezőre fűzi, hogy egyikük sem a behódolás, a megváltói tudat elsajátítása-éltetése, hanem az autonómia kivívása érdekében tesznek erőfeszítéseket. A sokrétű, izgalmas folyamat részleteire nincs alkalmunk kitérni, azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy mindketten a nemüknek megfelelő, humánus utat járják be. Nem támadnak, nem vádaskodnak, hanem megerősítik az énhatáraikat, az egyéni státusukat, majd *befelé* vívják meg harcukat.

Christie megszökik a közös otthonból, hűtlenné vált férje mellől, közel két hétre nyoma vész, módosult tudatállapotban, magányosan igyekszik összerendezni gondolatait, majd az egyéni és az anyai felelősségét összesítve visszatér, és a válás mellett dönt. Sokkal fontosabb számunkra, hogy még a szökés évében kidolgozza Miss Marple alakját, miáltal a feminin értéképviselete tudatos megerősítését szolgálja. Miss Marple a helyfüggő emóciókkal gazdálkodva, intuitív módon táplálja gondolkodását, s majd az író ötvenes-hatvanas élet-

éveire nyeri el méltó helyét a deduktív logikát művelő Hercule Poirot figurája mellett. Szemléletesebb példát keresve sem találhatnánk az irodalom mint humanizációs tevékenység önmegtartó erejére: Christie a szökése évében teszi közzé *Az Ackroyd-gyilkosságot*. A történetben szerephez jut egy suta szökési kísérlet is, amely csak rontana a zsarnok apa(reprezentáns) követelését már korábban megkerülő szerelmesek helyzetén – szimbolikus értelemben: a nevelőapa által erőltetett frigy előtt meglelt feminin-maszkulin értékegyensúlyon. Miss Marple pedig néhány év múlva a *Gyilkosság a paplakban* történetéből köszön ránk teljes valójában, amely regény megint csak egy házassági konfliktust tárgyalt, analitikus összefüggésben *Az Ackroyd-gyilkossággal*.

Eljutva az időskori összegzés korszakába, Christie kiteljesedve, kiforrott eszköztárral még egyszer visszatekint a fiatalon elszenvedett morális traumára, amelyet sohasem kezelt szimpla hűtlenségi esetként. Az 1971-es *Nemezisben*, a morális tisztázás érdekében megmozgatja, irodalmi alakba bújtatja mindkét értéképviselőt. A kiforrott, a racionális maszkulin én nevében az önerőből lett milliomos, Jason Raphiel összefog régi ismerősével, az igazságosztó „nemezisszel”, Miss Marple-lel. A regény lényegi elemei, középpontjában az álértelmiségi, konzervatív anyaszörnyeteggel (pontosítsunk: Christie nevelőanyával dolgozik, hogy élet vegye az igencsak kínos mondandónak), a meghasonlott, az életből korán kiábrándult falusi tiszteletessel, aki nem hisz az őszinte, a tiszta szeretet hangjának, vagy legalábbis nem ismeri fel, mind-mind a vallásideológia mentén megszilárdult kollektív séma determináló, rontó természetének a származékai és egyben éltetői. Amely valóságselemek mégis oly mozdíthatatlanok, a mindennapok elengedhetetlen tartozékai a konkrét gondolkodásmód és képzeletvilág számára, hogy csak egy olyan feddhetetlen személy, éles elme láthat mögéjük, mint Miss Marple. Aki a helyfüggő emócióira, a megérzéseire hagyatkozva végül az áldozatot, a kereszténység (katolicizmus) által megsebzett, jobb sorsra érdemes fiatal feminitást megszemélyesítő Verity sírjára is ráakad az *elvadult vidéki kert mélyén*.

A perdöntő relációfordításnak mégis az bizonyul, hogy a szerelmi házasságkötést megakadályozó erőszakot itt a (nevelő)anya hajtja végre a (nevelő)apa helyett. Ezen felismerés, a női lélekre tudattalanul ható ideológiai kényszer megfogalmazásának igénye az az alkotói többlet, amelynek a kései regényt köszönhetjük. (Vagyis Agatha Christie is eljut az írói önanalízis alsó száláig, az Ödipusz-komplexus anyaági konfliktusának feltöréséig.) A vezető relációfordítás ilyenénképp Christie írói világának a kiteljesedését eredményezi.

Miss Marple által a paranoid tartalmú kollektív vád – Michael Raphiel igaztalan megvádolása – lepleződik le, középpontjában a bűnös, ám a pszichés fordítottság okán védtelennek tetsző anyával, aki tettével elébe megy a gyermek elvesztését vizionáló félelmeinek, beváltja azokat a gyilkosság elkövetése révén. Christie az irodalmi levezetése hitelességéért jótáll a magánéletével, hiszen megfelelt a szülőanyai elvárásoknak, mégpedig oly módon, hogy gondolkodó lényként a kritikus időszakokban tudatosította, az értelmével is megélte a gyermekféltés megannyi formáját. S azokat ily módon összevethette a családi tudattalanjában hordott félelmi készletekkel és válaszokkal, csakúgy a nagyszülői tapasztalataival, valamint a kollektív séma primitív követeléseivel. (Ennyit tesz a saját nyelvi rendszer, amely morális értelemben lefedi a lelki rendszert.)

Továbbfűzve a gondolatmenetet, a teljes megértés kizárólag az írói önanalízis alsó szálának felfejtése útján következhet be – a sorrend pedig felcserélhetetlen. S ennek nyilvánvaló élettani és lélektani okai vannak. Léven az anyai kötődés az időben, így a személyiségfejlődésben is korábbi szakaszra, a kezdethez, a magzatállapothoz nyúlik vissza. Míg az apai kötődésnek – felesleges is kimondanunk – nincs biológiai (nem genetikai) háttere. Az anyai kötődéshez mérten esetleges, minek megfelelően könnyebben megbírálnak. Ezért is óriási teljesítmény Christie-től a (nevelő)anya elítélése, ami kimondva-kimondatlan egyben a korábbi verzió felülbíráta. De megkülönböztetett figyelmet érdemel a maszkulin és a feminin értékképviselő nevében eljáró két személy, Jason Raphiel és Miss Marple együttműködése. Egy példaértékű szintézis, morális alapú időskori kötődés tanúi vagyunk, amelyben a racionálisan és tervszerűen eljáró tudatosság a helyfüggő emóciókból táplálkozó feminin igazságérzetre bízva a morális rendezést.

Mikszáth Kálmán visszaszereti Mauks Ilonát, akit a konzervatív szülői felfogás ijesztett el mellőle; szintén nem élezi ki a nemzedéki konfliktust (nem esik a nemzedéki látásmód csapdájába), hanem túlnézve rajta, a tradicionális akaratot, a kollektív sémát fogja vallatóra. Remekművek sorát megalkotva jut el 1882-ben a *Kísértet Lublón* történetéig, amelynek az ötletét egy szépeesség népmonda, emocionális kereteit pedig a saját házassági próbatétele szolgáltatja.

Mikszáth nem tesz egyebet, mint kitör az egypólusú emberszemlélet séma-rendszeréből, a tudatos gondolkodás szintjén is felosztja a lelki organizációt – nem csupán feminin és maszkulin értékképviselőkre, de ezen képviselőket is differenciálja, poláris végpontokkal, egyedi árnyalatokkal látja el. Vagyis a regényben ábrázolt négyes konfliktus egyazon lelki organizáción belül is lejátszódhat – bizonyíték erre az alkotói folyamat. Mikszáth megosztja mind a feminin, mind a maszkulin értékképviselőt egy normaszegő és egy normatartó éltre, majd az így nyert két házaspárból egy démoni párban egyesíti az asszonyi ármányt és a férfiúi agresszivitást mint egyfajta válaszlépést a szerelmi házasságot korábban megakadályozó szülői zsarnokságra. Hogy – az analitikus felfogás szerint – megszabaduljon a negatív indulataitól. Amely indulatok felismert gátjai a probléma morális, végleges és megnyugtató rendezésének. A történet attól lesz igazán szórakoztató, sőt sokatmondó, hogy a köz mit sem ért Kaszparek Mihály különös históriájából: az értelmében és az észleletében is megzavarva tekint a kollektív sémától elütő, merész fordulatokra.

Az író az így – a negatív minta elutasításával – megnyert pszichodinamikát felhasználva, az ötvenes életévei elején frontálisan megtámadja a katolicizmus ideológiai felépítményét, és a *Különös házasság*, *A sipsirica* és az életművet lezáró *A fekete város* történetével valóságos szellemi forradalmat hajt végre. Ám nem a baloldali eszmeiség, hanem a liberális gondolkodásmód, a szabad szellemiség nevében.

A műveket jól ismerjük, így csak a legnyilvánvalóbb analógiákra figyelünk: mindhárom történet anyaszörnyeteggel dolgozik.

A katolicizmus által megbetegített nővel, akit az ideológiai megfélemlítettség megfoszt az emberi természetességétől. Dóry Mariska – nem Mária, a su-

gallt párhuzam anélkül is nyilvánvaló –, özvegy Jahodovskáné Globa Franciska és Fabriciusné is a magzat, a gyermek vélelmezett érdekében válik elfogulttá, önössé, s köt szövetséget a tradicionális renddel, a hatalommal. (Az anyaszörnyetegség ambivalens volta, megítélésének problematikája éppen a konvencionális lényegéből fakad. Fabriciusné, úgy gondolván, hogy vigasztalja Rozáliát, így beszél a hatalomról, amelyet a fia képvisel a városban: „oh, mitől félnél, kislányom, mitől? A lócsei bíró nagy potentát. Nem hogy ő félne valakitől, őtőle féljenek az emberek. Ki merné bántani annak a menyasszonyát?”) Drámájuk, mindhárom asszony drámája egyedi és összetett, együttesen pedig felsorakoztatják szinte valahány asszonyi-emberi tévedést és vétket, amit a megfelelési kényszer csak előcsalhat a megfélemlített lélekből. Amely kényszerhelyzetekből képtelenség épen kijönni, miközben a kollektív séma mégsem sérül, sőt minden újabb egyéni kudarc, veszteség tovább növeli a vele szemben megélt félelmet – a misztikumot.

VI. Alkotáslélektani háttér (folytatás). Mikszáth Kálmán és Agatha Christie ugyanazt állítja az életműve által: a gonosz mozgatója maga a válásideológiai rendszer, az elfojtások, más szóval a tudatlanság által éltetett kollektív séma. A bizonytalanságaiban megerősített én. A legnagyobb ellensége pedig maga a tudás, amely összeomlással fenyegeti a becsapott, az előre elkötelezett lelki organizációt.

Mikszáth *A sipsiricában* a társadalmi játszma-ként is felfogható kiközösítő folyamatról is számot ad Druzsba Tivadar személyéhez-szerepéhez kötve. A merev, erősen paranoid tanár, bizonyoságot szerezve Jahodovska anyai bűnéről, ami az ő elárulása is, összeroppan. A nagyobb baj, hogy nyilvánosan is rátámad a Szűz Mária-eszményképre és a mögötte rejtőző főnemességre. Tettéért az elfojtások okozta fejlődéstani hiátus a felelős, amely a jogos felháborodás energetikáját lenne hivatott szabályozni. Druzsba tanár úr, ráeszmélve a becsapottságára, nem ura többé a korábban a kollektív séma feltétlen tisztelete által viszonylag jól kezelt indulatainak. Mikszáth a korabeli elitet reprezentáló baráti kör reakciójával rámutat a pszichés megfordítottság öngigazoló természetére: a kollektív séma a valóságtagadás révén mentesíti az egyént a személyes felelősségvállalás megélése alól.

Az életmű ívére tekintve azt látjuk, hogy *A sipsirica* (1906) félúton helyezkedik el a *Különös házasság* (1900) és *A fekete város* (1910) között. Amiből nem csupán az következik, hogy Mikszáth tudatosan készült a nagy összefoglaló mű, *A fekete város* megalkotására, hanem hogy az előkészületek a Mária-kultusszal való leszámolás lehetséges következményeinek átgondolására is kiterjedtek. Az író ugyanazt teszi a pszichés félelmei leküzdése érdekében, mint a *Kísértet Lublón* megalkotásakor: az *áldozatokkal való azonosulás révén szabadítja fel az elfojtásait*. De úgy is fogalmazhatunk, hogy *nem támadja meg számonkérő, paranoid hevülettel a szenttelen gyilkost, a kollektív sémát*.

A körültekintő, a legmagasabb szintű tudatosságra *A fekete város* önmagában bizonyosság, amely regény az elképesztő gazdagsága, sokrétűsége valahány elemével a felvezetett logikát szolgálja, a korábbi megállapításokat rendezzi koherens egységbe. A kollektív séma elhagyása, a történelmi felülnézet – mint alkotói perspektíva-felvétele – már korábban megtörtént. Mikszáth most

lépésről lépésre végigviszi, miképp teljesedik be a katolikus áldozatkultusz, miközben a disszociatív folyamat végigsöpör a közösség egészen.

Emberi igazunk, az életbe vetett hitünk elhagyásának az alapfeltétele a feminin értékeink elsorvasztása. Ez történik a fiatal Fabricius Antallal is (ahogy Görgey Rozáliában a maskulin értékek nem fejlődhetnek ki a belső szintézis megteremtéséhez), aki engedelmes, tanulékony diákként sajátítja el az idősebb nemzedék beteg mentalitását, a bennük pusztító fekete pestist, a terület- és hatalomelvű gondolkodásmódot, amely jószerevével tárgyasítja az embert. Fabricius nem gyakorol kegyelmet a történet végén, noha módjában állna, minek a legfőbb oka, hogy a kollektív sémának akar megfelelni a jóérzései ellenében.

Mikszáth – miként Kleist – szerteágazó körültekintéssel ábrázolja a lelki organizációban zajló, egymással átfedésbe, kölcsönhatásba kerülő folyamatokat. Fabricius Antalt és Görgey Rozáliát is az ellenkező nemű szülővel tartva kötésben, Fabriciusnét helyezve az érzelmi centrumba, aki a fordított logika művelőjeként a hatalomtól várja a megoldást. A fiatalok (Homburgként és Natalie-ként) mindenestől alávetik magukat a szülőanyai elvárásnak, az ideológiai befolyásolt, jó szándékúnak tetsző akaratnak.

A kölcsönös orientációvesztést, a lelki organizációkban bekövetkező törést, a feminin és a maskulin emberi értékek szétválasztásának-szétválásának kultúrköri kényszerét így fogalmazza meg az író, megelőlegezve a főbírói döntést: „– Megölnélek, Rozália, ha valaha megcsálnál, édes. – Megölném magamat, Antal, ha valaha nem szeretnél. – És még többet, többet. Nem messziről mondták, hanem közvetlen közelben, egymás kezét fogva, vagy átölelkezve...”

És a testbeszéd, a mozdulatok összehangoltsága felett a szavak ugyanazon szadomazochista tartalmú szembenállást fejezik ki, amely Lócse és Gergő között a területszerzés-vesztés rítusa révén megvalósult. Persze fogalmazhatunk úgy is, hogy Antal és Rozália egyrésről Homburgot és Natalie-t mintázza, más aspektusban viszont az ellenséges birtokok-birodalmak képviselői. A halál fogja egyesíteni őket a heves szenvedelmek és az ifjonti becsapottság, tudatlanság és bizonytalanság lelki káoszában.

Mikszáth ünnepelt, kora legismertebb írója, félnivalója se a társadalmi, se az önmagával szembeni felelőssége okán nincs. De korántsem ez a helyzet Sarkadi Imrével és Heinrich von Kleisttel. Akik az életkoruknál, az ingatag státusuknál fogva igényt is tartanának a lelki-szellemi támogatásra. Azonban a kollektív sémáról való leszakadás legelső törvénye: *a csak magadra számíthatsz megkerülhetetlen és könyörtelen igazsága.*

Sarkadi Németh Lászlótól várná a bátoritást, de süket fülekre lel. Gyakorlatilag kizárható, hogy abban az esetben, ha a balesete napján meggyőződött volna arról, hogy Németh megérti őt, belelovalja magát egy eleve kilátástalan vitába a kérdésben jóval járatanabb képzőművész társasággal. Németh utóbb, a halálhírét véve, minden felelősséget elhárítva, fatális véletlennek akarja beállítani a nála jóval kreatívabb, kockázatvállaló, a pozitív devianciája, a rendkívüli szellemi bátorsága okán eredményre is jutó fiatal pályatársa drámáját.

Kleist és Wilhelm Goethe között voltaképpen ugyanez játszódik le százötven évvel korábban. Itt is az idősebb, a konvencionális fél az elutasító, mégpedig

– analitikus nézőpontból – teljes joggal, hiszen ha kontrollálatlanul beengedné az elméjébe a *Homburg hercege* történetét, az mindenestül felforgathatná-szét-feszíthetné a merev sémarendszert, amely a katolikus világfájdalom igazolására épült fel – a *belső* ellenzékiesség mimikrijével színezve –, s amely az életmű, a struktúra megszilárdulásával párhuzamosan mindinkább az uralma alá vonja Goethe lelki organizációját, meghatározza társadalmi megnyilvánulásait.

VII. A felettes én, az elvont gondolkodás, a szabad szellemiség. [...]

A holokauszt kollektív bűnének az értéken kezelése, az egyéni felelősség megélése előtt három markáns akadály mutatkozik: a lelki organizáció összeomlásának, a Júdás-szindróma beteljesülésének a veszélyérzete, illetve a túlpart, az újraépítkezés pszichés folyamata-módja ismeretének a hiánya.

A világirodalom szabad szellemű zsidó írói után viszonylag könnyen meghatározható az értékbiztos felettes én kategóriája, csakúgy a kulturális identitás megszerzésének módja; a folyamat analitikus törvényszerűségei. Az alapvető különbség a népi tudattalanban hordozott parancsban érhető tetten: a zsidó kultúra emberasszonyról és asszonyemberről beszél, azaz kétpólusú lényként tekint az emberre. Ilyeténképp a feminin és a maskulin emberi értékek egyesítése, a tárgyi-dologi értékek fölé sorolása nemhogy akadályba ütközne, de egyenest kulturális elvárás, amely nem függetlenül a természetazonos igényeink elemi kifejeződése. Vagyis a legelső teendő az életigenlő pszichodinamika felismerése, amit a kollektív sémával, a kultúrköri elvárásokkal szembeni érvényre juttatása követ. (Az emberi valónkban – etnikai, nemzeti, nemi stb. különbségektől függetlenül egyformán – jelen lévő igényt már igazoltuk két igencsak eltérő egyéni világ, Mikszáth Kálmán és Agatha Christie életműve által. Amely igényt mindhármuknak a kultúrájuk ellenében, küzdelmek árán kellett érvényesíteniük. Rövidre zárva, így érthető meg leginkább, mire jutunk a kollektív séma szolgálatával. A *belső* világunk elvesztésével fizetünk az álomért.)

Joseph Heller a kollektív séma kritikájától (*A 22-es csapdája*) tér vissza az egyéni létezés átfogó vizsgálatához, az én és a kollektív séma féloldalas viszonyának tanulmányozásához. A *Valami történt* Bob Slocum ifjúkori identitáskrizisétől vezeti el olvasóját a végső összeomlásig, a lelki organizáció széthullásáig.

Az én és a kollektív séma szembenállásából az egyén egyetlen módon kerülhet(ne) ki győztesen: az önazonossága megteremtése által. Csakhogy Slocum előtt nincs identifikációs modell, követhető példa, miközben ő is állandó megfelelési kényszerben éli napjait.

A társadalmi közegén belül a rivalizálás jelenti az összetartozást. A rivalizálás a folyvást változó írott és íratlan szabályaival, amelyeknek nem lehet hosszú távon, csak a személyiségünk feladásával megfelelni. Slocum szadomazochista jellegű érzelmi viszonyt ápol a feleségével; rivalizálásra – harcos önvédelemre – kényszerül még a kamasz lányával szemben is. A két fiával, ha lehet, még zavarba ejtőbb a kapcsolata. A fogyatékos Derekhez nem múló büntudat fűzi, amely teljességgel meddő és értelmetlen emóció: megfosztja általa a megfelelő gondozási formától – a saját gyengesége, döntésképtelensége okán. A tehetséges és imádott kisfiát viszont – ugyanezen, az általunk jól ismert pszichés fordítottság jegyében – a szó szoros értelmében *halálra félti*.

Bob Slocum a múltban vájkálva, eszelős elszántsággal igyekszik megmenteni ifjúkori önmagát a végső, a személyét és a családját egyaránt érintő széthullástól – mindhiába.

A *Valami történt* rendkívül pontos, kifinomult kritikája a keresztény-liberális amerikai életformának, olyan regény, amely nélkül elképzelhetetlen a modern irodalom- és filmkultúra, ugyanakkor, az olvashatósága dacára, nehezen befogadható mű. (Megjelentetése a szerző négyévi kilincselésébe került, ami önmagában is sokat elárul a könyv progresszivitásáról.)

A következő regény, a *Gold a mennybe megy* már minden ízében zsidó regény. Identitásregény a szó legszorosabb értelmében. Mivel a főhőse összes megnyilvánulását: vágyát és szándékát a szociokulturális és az érzelmi hovatartozása alapján ábrázolja. Tegyük hozzá: Gold története aligha születhetne meg Slocum elbukása nélkül. Vagyis anélkül, hogy Heller – a lélek mélyéig ható tudatossággal – ne számolna le korábban a kultúrköri elvárásokkal. Csak így teheti meg, hogy a maga emberi esendőségében: a mindenvágyásában, az amorális törekvéseiben ábrázolja hősét, egészen a kijózanodásáig.

Bruce Gold egyetemi tanár és író zsidó létére a keresztények közé vágyik, elfogadja a játékszabályait. Nemcsak szeretőt tart, de a felesége, a családjá, a családjai elhagyására készül. Könyvet ír „a zsidó lét élményéről” sok pénzért és a még nagyobb siker reményében. Politikai tanácsadó lesz a Fehér Házban. Felfelé ívelő karrierje azonban az önvesztés örvénye is, egészen a már említett, kijózanító összezuhanásig. Mert a harmincas-negyvenes életevek fordulójára, annak tájára tehető második (ugyancsak nemzedékváltó) identitáskrizisből Gold végül győztesen kerül ki, hiszen visszatalál az önazonosságához, a családi-népi gyökereihez.

Heller hősének-hőseinek felismeréseit bármelyikünk megerősítheti a kultúrkör vélhetően bármely pontján, a saját megéltége okán. A kollektív séma számolatlanul kínálja, valósággal tobzódik a színpompás, körmönfont mimikrikben. A mások kifosztásában, az értelem megrablásában érdekelt közéleti ámokfutókban, szociopatákban, „fontos emberekben”, akik mindig sietnek, mindig előttünk járnak, mindig magasabb érdekekre hivatkoznak. Azonban az egypólusú emberképre alapozott, szimpla gondolkodásuknak új meg új impulzusokra van szüksége a sziporkázáshoz, s ezen szellemi muníció megszerzése szinte bármire képessé teszi őket, eltekintve attól, hogy ne tárgyiasítsák az egyént, az emberi környezetüket. Bruce Gold kétpólusú gondolkodása rendkívül szimpatikus a volt iskolatársa, az elit politikus Ralph számára – ahogy a tanácsadói minőségére ideig-óráig büszke Gold pedig az egypólusú gondolkodásmódhoz kötött játékszabályok elsajátítására alkalmatlan. Az összetettebb, tartalmasabb életre predesztináló képessége-személyisége védelmében visszakozni kényszerül, beigazolja az olvasó sejtését: a regresszióból, az egyéni kilátástalanságból fejlődésnek tetszik a társadalmi érvényesülés, a hatalmas játszma művelése, ám mindez a nyitott szellemiség, a humánus halála. Amely örlőelv a fordítottan működő kultúránk motorja.

Joseph Heller a következő regényében, *Isten tudja* címmel, már a zsidó nép történelmével foglalkozik, rendkívül szellemesen elegyítve a történelmi tényeket a képlekenyebb ismeretekkel, csakúgy az egyéni – pontos és helyénvaló – lélektani megfigyeléseivel, felfrissítve, modernizálva az Ószövetség tanait.

Mikszáth Kálmán és Joseph Heller emberi beállítódása, alkotói gondolkodásmódja között jó néhány meghatározó párhuzamra lelünk. A sorrend felállítását a körkörösség elvén – minden mindennel összefügg – rajtunk áll. Rögzíthetjük az eddig szerzett ismereteink után, de új origóval is szolgálhatunk. Bennem például azzal a felettébb rokonszenves tulajdonságukkal győztek le mindenféle korai fenntartást, hogy se magára az emberre, koruk emberére, se önmagukra nem tekintettek a létezés netovábbjaként. Elnézó jóindulatuk az önnön becsapottságukra adható legemberibb válasz.

S most térjünk rá az életműépítő gondolatiságuk lényegi tényezőire: a terület- és hatalomfüggetlen szemléletmódra, amely fölébe helyezi az embert az anyagi-dologi világ értékeinek, és kétpólusú lényként, a fejlődése menetében tekint mindkét nem képviselőire. Heller már-már profanizálva teszi még emberibbé, még szerethetőbbé az Ószövetséget, míg Mikszáth ugyanazon ember-ségből veti el az Újszövetség tanait.

Joseph Heller tehát a saját kultúrájában lel menedékre (mint Kesey indián hőse, a Főnök), míg Mikszáth Kálmán jobb híján a területfüggő emócióit is segítségül hívja nagy, összefoglaló művében, *A fekete városban* szellemi függetlensége hiteles megjelenítéséhez, a bizonyítási eljáráshoz.

A szellemi művelet elvégzéséhez két, eltérő jellemű irodalmi alakra van szüksége: a „feltámadt”, az áruló és renegát Bibók Zsigmondra, aki bármire képes a túlélésért és a haszonért, s ideig-óráig szinte bárki rokonszenvét képes megnyerni, ám megtartani senkiét. Egyetlen szilárd jellemvonása sincs, amelyre személyiséget építhetne. Ilyeténképp az egyéniségét az irányultsága helyettesíti; az életfunkciókhoz kötött pszichodinamika, valamint a hely- és hatalomfüggő gondolkodásmód. A gyengébb nemhez való viszonya legalább ennyire kritikus: a feleségéről lemond az apja javára, az apai örökségre és a hitvesi ölelésre egyaránt ácsingózva. Hogy felelőtlenül élhessen, de minden törvényes és kevésbé törvényes jóból kijusson neki. (Mikszáth ily módon mutat rá a konvencionális-tradicionális felfogás egyik jellemzőtorzító sajátosságára: a számító célzatú fiúgyermeki engedékenységre, amely a feminin értékiséget kényszerűen a szülői elváráshoz igazítja.) Ezen beteges attitűd, torzulás egyenes hozadéka lesz Görgey Rozália – szerelmének – elárulása. (Emlékszünk: a lány az üldözött apjával találkozik titkon, mégis a szerelme tisztaságában lesz megvádolva egy hiteltelen ember által.) Rozália mindenestül az ellentéte Bibóknak: a szülői bűn tudatában és morális árnyékában, megfélemlítettségben éli az életét. Mégis az elkövetett bűn jóvátételét tekinti feladatának. Egyéni drámája, hogy a maszkulin orientációja viszont a bosszúállásban látja a megoldást.

Bibók Zsigmond nem pusztán rossz ember, de büszke is a túlélés szolgálataiba állított értelmére. A mimikrije nem igényel valós emóciókat, még kevésbé empatikus érzékenységet. Róla végképp elmondható, hogy az emberek éppúgy a kellékei az életének, mint a külvilág tárgyi-dologi értékei. Nem a személyiség hiányáról beszélünk az esetében, hanem olyan súlyos regresszióról, amelyet csak a konkrét gondolkodásmód tarthat egyben, védhet meg ideig-óráig a széthullástól.

Vele ellentétben, a kereskedő Quendel Gáspár árnyalt, sokoldalú, tudatos személyiség, a progresszív, a problémamegoldó gondolkodás hordozója a regényben. Mégis – avagy éppen ezen értékei okán – félig-meddig kívülállónak

tekintik a megyei urak és a városi polgárok. Quendel progresszivitása helyfüggetlen, emberközpontú szemléletében áll, amit Mikszáth többféleképpen is aláhúz a regényben – ezért teszi meg többek között Görgey Rozália gyámjának. Egyetlen ember józansága azonban most sem elegendő a disszociatív folyamatok megfékezéséhez, legfőljebb a lelassításához, az enyhítéséhez. A Quendel teremtette semleges területek egyike a városszéli fogadó, amely mégsem tudja betölteni a neki szánt szerepet (illetve negatív előjellel teszi azt), mivel az árulás színterévé válik. Mikszáth így közli fogékony olvasójával, hogy nincs az a hely, ahová az ármány, a kultúrköri – tudatosan is gondozott – romlottság be ne férkőzhetne.

A másik ilyen semleges terület Quendel magánrejteke, ahol török pasa inognitójában hódol felhőtlen életszeretetének.

S most térjünk vissza a Heller–Mikszáth analógiához!

A zsidó kultúra biztos menedék, egyben az önazonosság megerősítésének-megvédésének elvitathatatlan esélye; a magyar (és minden nemzeti) kultúra viszont valamiképp áldozata a keresztény (katolikus) ideológiai kényszernek, amely elől nincs menekvés, legfőljebb az elvont gondolkodás pszichés és morális tartományába. Joseph Heller mindezzel értelemszerűen tisztában van a *Valami történet* megírását követően, s akarva-akaratlan (bár inkább akarva) a disszociatív folyamatokat tápláló rivalizációs szemlélet ellen szólal fel regényeiben. (Gondoljunk legelőször a kis Slocum és Forgione, a testnevelőtanár afféjára, ami a *versenyszellem* elsajátítása-elsajátíttatása körül bonyolódik Bob Slocum gyermekféltő aggodalmától övezve.) Miként Mikszáthban is az integráció igényét élesztgetik-táplálják az idegen kultúrák. Szemléletmódjában a kultúrák keveredése emberi gazdagodásunkat: pszichés érésünket, értékrendünk finomítását szolgálja. (Quendel „törökösítésén” túl, gondoljunk a Szent Péter esernyője zsidó Müncz családjára – nemkülönben azért, mert a regény több eleme, motívuma határozottan *A fekete város* esztétikai egységét hivatott előkészíteni. A helyszűke dacára, még az iménti gondolat jegyében, üssük fel a regényt *Az esernyő és Szent Péter* című fejezetnél: „Ha elutazom messze, idegen országokba, idegen népek közé, az arcok mások, az állatok is mások, a füvek is mások, az ég is más, minden más, már azt kell hinnem, kiellen, megborzasztó elhagyatottságomban és magányomban, hogy nem is ezen a világon vagyok többé, mikor egyszerre valamely emberlakta telep szélén elémbre bukkan egy kereszt és azon egy sebektől vérző pléhember, az én ismerősöm.

Ah, itt van ő! Még itt is itt van! És én nem vagyok többé egyedül és nem vagyok elhagyatva...” És Mikszáth mit tesz a regényben? Müncz Salamon gesztusértékű jó cselekedetei révén is, az érző-elevent messze fölébe helyezi a tárgyi-dologi világ szimpla értékeinek.) Az irodalmi gesztus nem pusztán filozemita megnyilvánulás, jóval inkább filozófiai mondanó, a kollektív séma relációinak szándékos megfordítása.

Azzal kezdtük a gondolatmenetet, hogy Mikszáth és Heller nem tekintette magát és korának emberét a kulturális evolúció tetejének – a narcizmus és a megalománia alkotói jegyei nyomokban sem érhetők tetten műveikben. Realitásérzékük, egyben a töretlen fejlődésük meghatározója a retrospektív kifinomultság.

Azon ritka – odafigyelés, célirányos akarat által fejleszthető – képesség, amely révén az egyéni múlt legkülönfélébb eseményei-élményei a maguk teljességében idézhetőek fel, így az idő előrehaladtával, a tapasztalati kör tárgulásával, elmélyülésével, mind bonyolultabb összefüggések átlátásához és ábrázolásához segítik hozzá az alkotó elmét. Sokszor éppen az ábrázolt egyéni világokkal ellentétben (amelyeket az idő múlásával mindinkább az elfojtások és a következményeik határoznak meg), hiszen csak hibátlan érzékelés-észlelés, valamint élményfeldolgozás révén hozhatók létre olyan grandiózus művek, esztétikai egységek, mint az *Isten tudja* és *A fekete város*.

VIII. Amitől félünk. A három akadály tehát, ami az egyéni felelősségünk megélésétől elválaszt: a lelki organizáció összeomlásának, a Júdás-szindróma beteljesülésének a veszélyérzete, illetve a túlpart, az újraépítkezés folyamata-módja ismeretének hiánya. De úgy is fogalmazhattunk volna Sarkadi Imre egyéni drámája ismeretében, hogy a szocialista diktatúra évtizedeiben a kollektív séma elhagyása még kockázatosabbnak bizonyult, míg ma nem látszik más gát, mint önnön szellemi renyhességünk. Miközben a világkultúra évről évre újabb határozott lépéseket tesz a teljes megértés felé.

A világkultúra fejlődésmenetét nem is igen lehet szétválasztani a holokauszt előtti és utáni időszakra, mivel a jelentős művek, mint például Kleist *Homburg hercege* és Mikszáth utolsó regényei az eljövendő veszélyekre figyelmeztetnek. Morális súlyukból mit sem veszítettek, inkább újabb-további tartalmat nyertek a bekövetkezett borzalmak által. Ha belegondolunk, John Steinbeck *Egerek és emberek* című kisregénye 1937-ből határozott előképe Ken Kesey *Száll a kakukk...*-jének. Georges és Lennie társas drámája ugyan még nem mutatja fel a megoldást, ám a kollektív séma elembertelenítő hatásmechanizmusának hibátlan lenyomatát adja. (A kevésbé tájékozottak kedvéért: Georges hasonló okból és módon gyakorol *védelmet* az értelmi fogyatékos Lennie, mint a Főnök McMurphy felett. Az előzményeket tekintve a perdöntő különbség, hogy Lennie végez is kínzójával. A kiragadott társadalmi szegmentumot, modellt tekintve pedig, hogy a farm munkásai önmaguk őrei avagy „ápolói”: egzisztenciális kiszolgáltatottságuk eleve kizárja őket az önérzetes és humánus cselekvési formákból. Hangadójuk Slim, az álfelettes én jellegzetes hordozója: mindig tévedhetetlenül tudja, mikor válhat következmények nélkül agresszívvá, vérengzővé. Lennie és McMurphy tárgyalás nélküli elítélése-megítélése ugyanazon célt szolgálja: az elfojtások, azaz a tudatlanság, az embertelenség elsődlegességének védelmét.) Legalább ennyire sokatmondó, hogy Steinbeck a gazdasági válság nyomában járva írja ragyogó regényeit: a föld- és a hataloméhség, illetve a kikeresztő, másságellenes, bűnbakképző keresztény mentalitás analitikus összefüggéseit vallatja. A fejedelem és a fejedelemasszony, Dr. Speavy és a „főnéni” bizarr uralma helyett itt a gazda fia, Curley és fiatal felesége szadomazochista töltetű szerelmi játszmaja szedi áldozatait.

[...]

A továbbiakban három jól elkülöníthető, mégis szorosan egybefüggő témakör szerint fogjuk tárgyalni a kollektív sémáról való leszakadás és az újraépítkezés – megint csak összefüggő – folyamatát. Vagyis olyan alkotói ráérzéseket, pszichodinamikáért felelős jelenségeket, tényezőket vizsgálunk, amelyek nem-

igen merülnek fel a pszichoanalitikus gyakorlatban, ám irodalmilag hitelesítve olyan ismeretekkel szolgálnak, hogy nem csupán bevezetnek minket a kollektív bűn elkövetésének és tagadásának analitikus mélységeibe, de sértetlenül ki is vezetnek onnan.

A következő sorrendet állítjuk fel:

- tárgyimádat és tárgyagresszió (sértettség, irigység, lemondás, önzetlenség)
- a térdimenzió kitágul (a helyfüggő emóciók és félelmek értelmezése)
- a kultúra a tér- és az idődimenzió fölé emelkedik (a maszkulin és a feminin emberi értékek egyesítése révén)

A látásmódunkkal pedig értelemszerűen megmaradunk a felvett pozícióban: ahonnan az eltérések, az emberi különbözőségek nem látszanak, nem látszhatnak másnak, mint önazonosságnak.

Az ellenük forduló számonkérő szándék valahány formája pedig intimitást, személyes jogokat sértő támadásnak. [...]

LÁTOGATÓ TÖLG-MOLNÁR ZOLTÁN ALKOTÁSA ELŐTT
(MAGYARI MÁRTON FELVÉTELE)